

Levchuk K.I.

Public organizations – defenders of interests of the Ukrainian peasantry (1991 – 2010).

The role of public organizations (PO) of Ukraine in the reform of agriculture of Ukraine, social protection of Ukrainian peasants from the moment of adoption of Ukraine's independence until 2010 is highlighted in the article.

A new round of country's development, particularly in the development of the agricultural sector has begun since Ukrainian independence was proclaimed. Agricultural reform started from the land reform that contributed to strengthening of ownership pluralism and management, the revival of the farmer as the owner of the right to dispose land, his property and products. Farming development in Ukraine took place with considerable difficulties.

Reforms in the agricultural sector of Ukraine need considerable organizational and financial support of Ukrainian state that in the conditions of economic crisis could not perform function of protecting and developing of new forms of economic activity in rural areas fully, had led to the formation of the Association of Farmers and Peasants' Union of Ukraine.

Important role in the formation of farmers' movement plays Farmers Association of Ukraine (FAU), established in February 1991. Its creation was caused by discontent of farmers' movement activists because of lack of concrete actions of local Councils concerning registration of everybody who wanted to create farming. Help to establishment of family agricultural sector of production was proclaimed the main purpose of the union. FAU openly supported the policy of accelerating the processes of privatization of agriculture, the removal of any legal restrictions on the farms land size.

Another view of the future of the agricultural sector of Ukraine, the pace and direction of reforms had the Peasant Union of Ukraine (PUU), which represented itself as an organization created by a grassroots initiative of all rural producers: members of collective farms and state farms, farmers and other land users. Thus, PUU, acting on behalf of the farmers, workers and farms professionals, representatives of other companies working in the agriculture and processing its products, sought to slow, evolutionary changes in the agrarian sector of Ukraine, trying to adapt the collective and state farm system to a market relations. In this case it relied on the proven practices of developed countries that only large farms can integrate and use of advanced technologies, which will not find application in a small-scale production.

Except all-Ukrainian agricultural associations and unions, the majority of regional associations chairman contributed to the creation of regional farmers' associations, small businesses, insurance companies and banks, contributed to the development of industrial cooperation.

At a professional level assert the need of technical re-equipment of the village, expressed the opinion and will of the wide circle of engineers, technicians and mechanics that work in the development, manufacturing, service and use of agricultural technology, can only powerful PO. National Association of Agricultural Engineers works in 79 countries. Therefore, based on the existing problems of engineering industry and drawing on international experience, at the beginning of 2002 Ukrainian Association of Agricultural Engineers (UAAE) was established by the initiative of Lvov Agricultural Engineers. Thus, the engineering office AIC of Ukraine got its social organization that is outside of politics, has national scale, its regional and district associations and local societies in all regions of the country.

At the end of October 2007, the Memorandum on cooperation in the field of quality management between the State Committee of Ukraine for Technical Regulation and Consumer Policy, Ukrainian Union of Industrialists and Entrepreneurs Union of Small, Medium and Privatized Enterprises of Ukraine, Union of specialists and experts of quality, Ukrainian Society of quality, the Federation of the professional unions of Ukraine and PO Center of anti-crisis researches."

So, the position of POs is crucial in making governmental decisions for democratic developed country. They are involved in solving the human resources policy at the national level, the development and adoption laws, taxes and more. They also shape public opinion, which is crucial for domestic and foreign policy.

Keywords: public organizations, association, the union, confederation.

УДК 314:63

В.О. ХВІСТ

**СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ
УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА (1990-ті – початок ХХІ ст.)**

Автором розкрито особливості та реальний стан демографічної ситуації в сучасному українському селі. Проаналізовані особливості природного руху жителів сіл, селищ, невеликих міст, його вплив на склад працездатних та їх зайнятність. Підкреслюється, що у демографії села відбувались глибокі кризові явища. Тривало скорочення населення українських сіл; продов-жувала зазнавати руйнації сільська поселенська мережа України. Руйнувалась не просто поселенська інфраструктура, сільське середовище, зазнавала незворотних втрат історико-архітектурна спадщина України.

Ключові слова: демографічна ситуація, природний рух, скорочення населення, сільська поселенська мережа, українське селянство.

У 1990-х рр. в соціальному середовищі українського селянства відбувались досить драматичні процеси, що були зумовлені затяжною нестабільністю політичної обстановки,

зволіканням в проведенні економічних реформ, відсутністю соціально спрямованої державної аграрної політики.

Зрештою, прискорились деградаційні процеси в соціально-демографічній сфері села. Демографічні характеристики погіршилися до такого рівня, що, без перебільшення, набули загрозливого характеру для майбутнього не тільки українського села, а й суспільства в цілому. Порівняно з 1980-ми рр., коли абсолютна чисельність сільського населення скорочувалась, головним чином, за рахунок міграції, домінуючу роль почали відігравати висока смертність і скорочення тривалості життя сільських трудівників.

Українське село за роки незалежності втратило понад 1 млн., що становило половину загального скорочення населення України. І це притому, що частка сільського населення в загальній його чисельності в країні становила 32,3 %, або 15,3 млн. осіб (2005 р.). Якщо в 1990 р. коефіцієнт природного скорочення населення на селі досягав 3,4 на 1000 осіб населення, то в 2005 р. — уже 10,3 [1]. А питома вага селянських господарств, які складались з однієї особи, підвищилася до 23,1 %.

Таблиця

Тенденції народжуваності, смертності та природного приросту в сільській місцевості

Кількість (на 1000 жителів)	Роки					
	1991	1992	1994	1995	2000	2004
Народжених	12,6	12,5	11,6	11,1	9,2	9,3
Померлих	17,2	17,6	18,8	19,1	18,8	19,6
Природний приріст	-4,6	-5,1	-7,2	-8,0	-9,6	-10,3

На відміну від розвинутих країн світу, де процес старіння супроводжувався не лише зменшенням народжуваності, а й смертності (і як наслідок — збільшенням тривалості життя), в Україні одночасно відбувалося зниження народжуваності і підвищення смертності.

Протягом 1990–2000 рр. показник народжуваності, що визначається кількістю народжень з розрахунку на 1000 осіб, знизився з 12,7 до 9,3 і був найнижчим за весь повоєнний період. Постійно знижувався загальний показник шлюбності. За 1995–2004 рр. кількість укладених шлюбів (у розрахунку на 1000 осіб) зменшилася з 7,4 % до 4,5 %. Найпомітніше така тенденція розвивалась в АР Крим, Запорізькій, Миколаївській, Сумській, Харківській, Чернігівській областях. Відповідно зростала кількість розлучень. У 1995 їх кількість стосовно до зареєстрованих шлюбів становила 25,9 %. У 2004 р. на селі було розірвано 38 791 шлюб. Розпадались навіть ті сім'ї, що мали від однієї до 3-х дітей у віці 7–8 років [2].

Такі обставини не могли не позначитись на загальних темпах природного відтворення сільського населення. Якщо в 1993 р. з кожної тисячі жінок народжувала 51, то в 1997 р. — 43. Середній вік матерів, які народили дітей у 2000 р., становив 24 роки. Загалом 3/4 дітей народжувалось саме такою віковою категорією жінок. Усе менше дітей народжували жінки старших вікових категорій.

У 1996 р. в 2595 сільських населених пунктах (9,1 % загальної кількості) не було дітей віком до п'яти років. Найбільше таких сіл на Сумщині (348), Харківщині (330), Чернігівщині (310). У 6,7 % сіл України не було дітей і підлітків 6-15 років, у 4,9 % — молоді 16-28 років [3]. З даних про кількість народжених на селі дітей видно, що в 1995 р. 47 % родин мали по одній дитині, 33 % — по дві, 10,8 % — по три, 3,8 % — чотири, 3,4 % мали п'ять і більше дітей.

Зростало число бездітних подружніх пар. На початок 1998 р. в Україні було 14 млн. сімей (в т.ч. 2,4 млн. молодих), а чисельність дітей становила 12,2 млн., що свідчить про те, що понад 3 млн. сімей (в т.ч. 580 тис. молодих) не мали дітей. Основні причини зниження народжуваності селян крилися у виробничій сфері, оскільки та частина національного доходу, що використовувалась на особисте споживання, навіть у некризових умовах не

відшкодовувала необхідних витрат сім'ї на утримання не тільки третьої, а й навіть другої дитини. Тому пересічна сільська сім'я з дітьми економічно не була забезпеченою, рівень життя її був нижчим, ніж соціально необхідний.

Зростали показники смертності селян. Протягом 1990-2004 рр. кількість померлих селян збільшилась з 272,6 тис. до 300,8 тис. осіб, або на 10,5 %, а показник смертності (кількість померлих на 1000 осіб) підвищився від 17,2 до 19,6. Ця динаміка особливо прискореною виявилась в I пол. 1990-х рр., коли соціально-економічна криза на селі набула тотального характеру.

В 1990-ті рр. відбувся процес «омолодження» коефіцієнта смертності, тобто зниження середнього віку померлих, скорочувалась середня очікувана тривалість життя селян. Найнижчим він виявився у 1995-1996 рр.: у чоловіків — 61, у жінок — 72,6 років. У 1999-2000 рр. він дещо підвищився, але не досяг рівня 1990 р. і залишився на показниках, що були 40 років тому. Серед померлих протягом 1995-1997 рр. 65 % становили чоловіки працездатного віку.

Село посідало одне з перших місць (після шахтарів) за рівнем смертності від нещасних випадків. Протягом 1991-1996 рр. на виробництві загинуло 1,5 тис. сільських трудівників. Найбільше серед них було механізаторів (34,1 %), водіїв (13,4 %), ремонтників (11 %). Основна причина такого явища — низька виробнича дисципліна в сільгосп підприємствах. Понад третина смертельних випадків трапилася через пияцтво. До небезпечних факторів слід додати і стан техніки: 98 % наявного тракторного парку експлуатувалось понад 25 років [4].

Природний рух сільського населення характеризується й погіршенням якісних показників його здоров'я. Для України став характерним високий, порівняно з іншими державами, рівень інвалідності громадян, особливо в тих районах, що зазнали радіоактивного забруднення внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС. Через недостатній рівень медичної культури виникали спалахи небезпечних інфекційних захворювань, поширювалась наркоманія і токсикоманія, зросла кількість психічно хворих.

Протягом 1995-2000 рр. захворюваність на інфекційні й паразитарні хвороби зросла на 17,2 %, порушення функції ендокринної системи, обміну речовин та імунітету — на 22,3 %, сечостатевої системи — на 30,4 %, крові і кровотворних органів — майже в 1,5 раза, уроджених аномалій стало більше на 24,2 %. Обмежене державне фінансування медицини, здійснюване в умовах економічної кризи й бюджетного дефіциту, не дало змоги належним чином лікувати ці захворювання і запобігати їм. У свою чергу, селяни через свою неплатоспроможність не могли користуватися послугами медичних закладів ринкового типу, що знаходились у містах. Сюди слід додати і вплив таких факторів, як різке зниження життєвого рівня і незбалансованості харчування, погіршення комунально-побутового обслуговування, збільшення стресових ситуацій через соціальну невизначеність статусу й належного соціального захисту щодо оплати праці та пенсійного забезпечення, хронічне безробіття та ін.

За даними Українського інституту соціальної гігієни та управління охороною здоров'я, рівень захворюваності сільських жителів залишався нижчим ніж у городян на 30-32 %. Але якщо врахувати, що середній показник смертності був вищим на 63,5 %, тоді ці цифри слід розглядати лише як свідчення несвоєчасного виявлення захворювань і невисокої якості медичного обслуговування на селі. Із кожних 1000 жителів сільських районів здоровими були 218,9 осіб, функціональні зміни в організмі мали 406,6, а хронічну патологію — 375,5 осіб. Найбільш поширеними були хвороби системи кровообігу, нервової системи, органів чуття та дихання, психічні розлади.

Захворюваність певних професійних груп сільських трудівників мала свої особливості. У тих, хто контактував з комплексом пестицидів, найчастіше виникала патологія серцево-судинної й нервової систем та шлунково-кишкового тракту. У працівників тваринництва, зокрема операторів доїння, найбільш поширеними були хвороби опорно-рухового апарату. У механізаторів найчастіше траплялися неспецифічні хвороби легень (40 %), гіпертонія (15 %), ішемічна хвороба серця (15 %) тощо.

Неблагополучним був стан здоров'я сільських дітей і підлітків. З них до 1-ої групи здоров'я належали 26,5 % осіб, до 2-ої — 44,6, до 3-ої — 26,5, до 4-ої — 3,3 %. Серед дітей, які йшли до перших класів сільської школи, лише 54 % були фізично «зрілими». Близько 50 % дітей віком до 15 років залишались не оздоровленими. У 1992 р. із 11,9 тис. сільських шкіл тільки 197 зуміли налагодити систематичний нагляд за здоров'ям і фізичним розвитком учнів, рівномірно розподілити фізичні й розумові навантаження, дотримуватись санітарно-гігієнічних норм і режимів та вести контроль за якістю харчування дітей [5].

Мешканцям села медична допомога надавалась через розгалужену мережу лікувально-профілактичних закладів. Однак часто матеріально-технічний стан цих закладів не відповідав належному рівню. Половина фельдшерсько-акушерських пунктів і 60 % сільських медичних амбулаторій розміщувались у напівприсосованих приміщеннях, 30 % центральних районних лікарень не мали водогону й каналізації. Крім того, із 5 тис. посад лікарів, необхідних для сільських амбулаторій, 803 (16 %) залишались вакантними, а 773 (15 %) були зайняті сумісниками. У 1992 р. 16 дільничних лікарень і 55 амбулаторій працювали без лікаря, а 899 фельдшерсько-акушерських пунктів взагалі не мали медичних працівників.

Невирішеною залишалась проблема забезпечення сільської медицини транс-портом, телефонами, апаратурою, обладнанням, медикаментами. У цілому медична допомога для селян була менш доступною і менш ефективною, ніж для жителів міст. У 2000 р. село мало 8 % потрібних амбулаторно-поліклінічних закладів, 56,4 % фельдшерсько-акушерських пунктів, 3,4 % дільничних лікарень. Через це до лікарів на селі зверталися рідше, ніж у містах. Давався взнаки і такий фактор, як віддаленість, якщо вона становила 10 км і більше, то кількість відвідувань медичного закладу зменшувалась приблизно втриє.

Якщо в кінці 1980-х рр. найбільшими темпами скорочувалось сільське населення віком 15—24 років, що було викликано, головним чином, високим міграційним впливом його з сільської місцевості і зростанням чисельності пенсіонерів, то в наступні роки зростання пропозицій на міських ринках праці докорінно змінило цю ситуацію. Вони відтягували з села молодь працездатного віку, відносно стабілізувавши їх роль і місце в соціальному середовищі села. Протягом 1990-1998 рр. чисельність осіб віком 20-24 років зросла на 9,9 %, а незмінною залишалась група від 25 до 29 років, водночас приріст отримало населення 30-39 і особливо 40-49 років. Загрозливими темпами скорочувалась кількість дітей і підлітків.

Впродовж багатьох років село через міграцію недораховувалось щороку 200-250 тис. осіб. Якщо в 1980 р. зменшення чисельності селян на 90,7 % було зумовлене їх міграційним впливом, а природне скорочення становило лише 6,6 %, то в 1990 р. відповідно 55 і 44,9 % [6]. Починаючи з 1991 р. міграційний рух селян за своїм впливом на загальну динаміку зменшення сільського населення почав поступатися депопуляційним процесам. Абсолютну більшість сільських мігрантів становили громадяни працездатного віку, п'яту частину — діти до 15 років; кожен десятий мігрант був пенсіонером. Переважна частина їх рухалась до міст обласного й районного підпорядкування. Міжобласний вид міграції охоплював здебільшого громадян, що проживали в зоні Чорнобильської катастрофи. Міждержавна міграція характеризувалась зміною громадянства та виїздом не лише в країни Заходу, а й до ближнього зарубіжжя.

Зазначені трансформації формували стійку тенденцію до розширення піраміди вікової структури сільського населення вгорі і звуження її внизу, що свідчило про загострення в подальшому проблеми його природного відтворення. А погіршення демографічних показників призводило, у свою чергу, до надмірного навантаження непрацездатних жителів на працездатних. На початок 1999 р. на 1000 працездатних припадало 1019 непрацездатних осіб.

Різне зниження життєвого рівня всіх верств населення, загострення проблеми зайнятості та можливості одержання безплатного житла в місті змусили 432 тис. міського населення в надії на виживання за рахунок використання землі переселитися в сільську місцевість, залишивши житло дітям. Це — особи старшого віку, здебільшого вихідці з села,

в яких збереглося житло, присадибні ділянки. Серед реемігрантів чимало було тих, хто повертався з інших країн, наприклад, представників народів, депортованих свого часу з українських земель (кримські татари, німці тощо).

Слід зазначити, що контингент мігрантів, що переселялися в сільську місце-вість, протягом другої половини 1990-х рр. якісно погіршився. Почали домінувати пенсіонери, в той час як село залишали особи активного працездатного віку та молодь. Так, частка пенсіонерів, що прибули в 1995-1996 рр. в село, зростає з 8,7 до 9,9 %, а працездатних, що вибули — з 79,8 до 80,9 %.

До 1995 р. зберігалася сприятлива тенденція міграційного потоку населення в українське село з країн близького зарубіжжя. В наступному ситуація змінилася в протилежний бік. Почала вимальовуватись досить чітка й загрозлива по своїй суті картина, коли невпинно зростала інтенсивність впливу сільського населення в країні далекого зарубіжжя. Якщо в 1995 р. частка таких мігрантів у загальній кількості тих, хто вибув з села за межі України, становила 5,1 %, то в 1998 р. — 12,2 %. У 2003 р. країну залишили 12,1 тис. селян.

У 1998 р. в сільській місцевості України внаслідок поширення цієї тенденції загальне негативне сальдо зовнішньої міграції на 78 % було сформоване саме за рахунок зростаючих обсягів та інтенсивності виїзду сільських жителів у країни близького зарубіжжя, хоча ще в 1997 р. домінувала міграція до далекого зарубіжжя.

Суттєві і загалом негативні за своєю природою зрушення відбувались в освітньому рівні мігрантів. Найбільшу частку в структурі тих, хто вибув (70-80 %), становили жителі села з вищою, незакінченою вищою, середньою спеціальною і загальною освітою.

Зменшення чисельності сільського населення пов'язувалось також з адміністративно-територіальними перетвореннями — приєднанням деяких сіл до міст, наданням міського статусу селищам тощо. У 1990-ті рр. ці процеси протікали досить активно. Якщо наприкінці 1980-х рр. в Україні налічувалось близько 400 міст (у т.ч. 132 — обласного і республіканського підпорядкування), 878 селищ міського типу та 10 412 сільських рад, то в 1996 р. — 447 міст (167 республіканського та обласного підпорядкування), 904 селища міського типу і 10 210 сільських рад. У першій пол. 1990-х рр., відповідно до змін в адміністративно-територіальному поділі, понад 750 тис. жителів села отримали статус городян [7].

Відбувалися якісні зміни в трудовому потенціалі села. Участь сільського населення в суспільному виробництві та особистому підсобному господарстві супроводжувалася низьким рівнем продуктивності праці. Протягом 1990-1998 рр. у віковій структурі трудових ресурсів села відбулися негативні зміни. Чисельність працездатних сільських жителів скоротилась з 8876,4 до 8110,7 тис. осіб, або на 755,7 тис.

Найінтенсивніше процес зменшення працюючих на селі відбувався у виробничих галузях. За 1990-2000 рр. число їх скоротилось на 2181,7 тис. осіб. У АР Крим, Донецькій, Закарпатській, Луганській, Миколаївській, Харківській, Херсонській, Чернівецькій областях зменшення зайнятих у сільській промисловості коливалось від 5 до 33 разів.

Найповільніше відбувалося вивільнення працюючих із соціальної сфери, головним чином, через переорієнтацію певної частини населення на приватні види діяльності (торгівлю, громадське харчування). Водночас надзвичайно гостра ситуація складалась у малих і глухих селах, де процес руйнації соціальної інфраструктури відбувався катастрофічними темпами і набував незворотного характеру. За 1990-ті рр. чисельність зайнятих у цій сфері громадян скоротилася на 35,2 %. А у Вінницькій, Житомирській, Кіровоградській, Тернопільській та Херсонській областях відповідні тенденції розвивались ще швидшими темпами — показники їх досягали 45-60 %.

На початок 2001 р. серед сільського населення було 4,4 млн. працюючих (53,4 % загальної кількості населення працездатного віку), що на 30,6 % менше порівняно з даними обстеження 1996 р., причому кожний четвертий з числа зайнятих працював за межами свого населеного пункту, з них майже кожний другий — у містах і селищах. Із загальної їх

кількості 55,4 % були зайняті у виробництві матеріальних благ, 16 % — у галузях освіти, охорони здоров'я, державному управлінні, 11,9 % — у промисловості та на будівництві, 4,4 % — на транспорті. Серед сільських жителів працездатного віку 2,4 млн. не працювали і не навчались, тобто кожний третій, що в 3,2 раза більше порівняно з аналогічними обстеженнями 1996 р.

Протягом 2000–2003 рр. середньорічна чисельність працюючих у сільському господарстві скоротилась з 4,9 до 1,7 млн. осіб, або в 9,2 раза, що пояснювалося погіршенням соціально-економічних умов праці і життя на селі. Серед вивільнених майже 5 млн. працівників вимушено поповнили категорію самозайнятих в особистих селянських господарствах та безробітних. Протягом 1990–2003 рр. число зайнятих в особистих господарствах зросло з 681 тис. до 2,8 млн. осіб, або в 4,2 раза, фермерських — з нуля до 142 тис. осіб. Протягом 1994–2004 рр. середній вік працюючих збільшився з 54 до 58 років. У той час чисельність освіченої молоді до 30 років зменшилася вдвічі, її частка серед працюючих склала лише 14 % [8].

На відміну від країн з ринковою економікою, де зайнятість у с.-г. виробництві зменшується у зв'язку з підвищенням його ефективності, в Україні цей процес відбувався під дією передусім різкого звуження місткості ринку вітчизняної продовольчої продукції внаслідок падіння платоспроможного попиту населення та експансії імпорту.

Відносно низькі темпи вивільнення трудових ресурсів із сільського господарства зумовлювалися і збереженням високого рівня т. з. «прихованого безробіття». В 2000 р. максимальний його показник досяг 1,4 млн. осіб, або 57 % від загальної чисельності зайнятих у даній галузі працівників. Це дає підстави робити висновок, що на селі зайнято було набагато менше працюючих, ніж подавалось в офіційних статистичних виданнях. На початку 2004 р. державні служби зайнятості сільському населенню могли запропонувати лише 7,6 тис. робочих місць. Як наслідок, на одне пропонуване робоче місце претендувало 35 безробітних селян [9]. Збереженню прихованого безробіття у значній мірі сприяли бартерні розрахунки, які здійснювали сільгосп-підприємства, вдаючись до прихованої експлуатації робочої сили. Звичним явищем ставало прострочення виплати зарплати або сплата її в обмежених обсягах.

Майже 20 тис. сільських жінок у віці 18–35 років, серед яких третина, що не народжувала дітей, вдавалися до «човникового» бізнесу, їхали на заробітки до інших країн. Деякі дівчата з привабливою зовнішністю потрапляли до сумнівних фірм, що займалися бізнесом розваг, і фактично поповнювали ряди повій — як на батьківщині, так і за кордоном. Дехто пробував себе у таких сферах діяльності, як торгівля, посередництво тощо.

Разом із тим в окремих регіонах України велися активні пошуки нетрадиційних шляхів розв'язання проблеми зайнятості сільського населення. У Косівському районі Івано-Франківщини одним із таких шляхів став розвиток сільського зеленого туризму. В Європі, як відомо, він традиційно був розвинутим і популярним, оскільки давав змогу людині максимально наблизитись до природи. В Угорщині, Польщі, Італії, Франції така форма відпочинку підтримувалась на державному рівні. В Україні з цією метою була створена Спілка сприяння розвитку сільського зеленого туризму. Базою такого виду підприємництва послужили природні ресурси українських Карпат. У власній затишній сільській оселі приймала туристів Оксана Довга, організовуючи екскурсії до краєзнавчого музею, де зібрані духовні й матеріальні скарби Гуцульщини, до церкви Св. Василя, до ярмарку, де можна придбати витвори майстрів-умільців: тарелі й шкатулки, топірці й прикраси, ліжники та вишиванки. Різьбяр Дмитро Петрів із гірського с. Брустури продавав, а комусь і дарував оздоблену камінням шкатулку чи інші сувеніри [10].

Більш повній зайнятості сільських трудівників (враховуючи сезонний характер с.-г. виробництва) сприяє розвиток промислів. У сільській місцевості почали відроджуватись такі види діяльності, як обробка шкіри, хутра, пошиття кожухів, виготовлення меблів з лози тощо. Деякі навчальні заклади стали готувати спеціалістів для цієї сфери. Наприклад, Херсонське СПТУ № 4 розпочало в 1995 р. підготовку гончарів, щороку воно поповнювало українське гончарство 10–12 дипломованими спеціалістами [11].

В умовах утвердження нових виробничих відносин на селі досить відчутною залишалася потреба в підприємливих, високоосвічених кадрах. У 2001 р. в сільському господарстві на посадах керівників і спеціалістів працювало 295,2 тис. осіб, серед них 6,2 % — особи пенсійного віку. Із загальної кількості працюючих на цих посадах 86,1 % мали вищу, середню спеціальну освіту, серед них вищу — 34,4 %. За рівнем освіти працівники сільгоспвиробництва займали останнє місце серед галузей еконо-міки. Крім того, кадрова ситуація ускладнювалась частою зміною керівників і спеціалістів, коли на їх місце приходили фахівці невисокого рівня професіоналізму.

В 1990-ті рр. загальна кількість керівників і спеціалістів мала тенденцію до зменшення, порушувались усталені протягом попередніх десятиліть пропорції у розстановці кадрів, і особливо дипломованих спеціалістів. Значна їх кількість, здебільшого агрономи, механіки, ставали фермерами та створювали приватні агропід-приємства. Майже всі землеупорядники та кожен п'ятий агрохімік, економіст, четвертий зооінженер залишалися працювати в державних структурах. Серед спеціалістів, яких у 1997 р. було 366 тис., вищу освіту мали 36,9 %, решта — середню спеціальну. Майже 85 % мали вік понад 30 років. З них 12 400 працювали керівниками господарств. Серед фермерів 59,9 % працювали раніше в колгоспах, 19,7 % — у радгоспах, 18 % — проживали у містах, 2,4 % — демобілізовані з армії. Лише 42 % їх загальної кількості мали спеціальну с.-г. освіту [12].

Реформування форм власності та організації виробництва сприяли появі нових соціальних верств на селі. Майже на 98 % зменшилась питома вага колгоспників і робітників радгоспів. Водночас зросла кількість членів КСП і селянських спілок. У 1997 р. вони становили 78 % усіх товаровиробників. Формувались і нові прошарки — фермери, орендарі, члени акціонерних товариств, працівники спільних підприємств тощо. На кінець 1990-х рр. їхня частка в складі сільських трудівників сягала 5 %. У пе-реробних галузях з'явилися нові соціальні категорії – підприємці та наймані робітники.

Деякі трудівники села, переважно 35–45-річного віку, перейшли працювати в комерційні та посередницькі структури, що обслуговували АПК. Певна частка серед представників інтелігенції — учителів, медиків, працівників культурно-освітніх закладів, а також спеціалістів сфери побуту протягом 1990-х рр. значно скоротилася через припинення діяльності багатьох закладів цього профілю.

Крім того, сільське населення відрізнялося за ознаками життєвого рівня. Дослідники виділили з нього п'ять основних прошарків: жебраки, бідні, малозабез-печені, забезпечені й багаті і дійшли висновку, що лише за 1990-1992 рр. чисельність 1-ої категорії зросла з 0,2 % середньорічної кількості населення до 5,3 %, 2-ої — з 18 % до 56,5 %, 3-ої — з 18,2 % до 62,8 %, 4-та категорія зменшилась із 58,9 % до 27,2 %, 5-та — зросла з 4,1 % до 7,7 % [13].

Разом з тим, внаслідок змін у правовому, соціальному та економічному стано-вищі сільських трудівників відбувались трансформації у їх статусі. Зміна підходу до питання про власність зробила реальним отримання у приватне користування земель-ного наділу. У 1990-х рр. селянство одержало право здавати власні землі в оренду та одержувати за це плату. Було розроблено законодавчу базу, яка врегульовувала механізм орендних відносин. В аграрній сфері почав діяти новий тип господарських відносин, з'явилися орендарі та орендодавці, що знаходило відповідне відображення у формуванні нового соціального статусу.

Відбувались певні трансформації в соціально-психологічному стані селянства. Якщо на початку 1990-х рр. селянство ще недостатньо чітко уявляло собі, як можна працювати на приватних умовах, покладалось лише на власні сили і не орієнтувалось на ринок, а переважна його частина негативно ставилась до можливості найму на роботу до сусіда-фермера, то в кінці десятиліття воно вже краще усвідомлювало статус «найманого працівника». Нові реалії нашого життя поступово ставили селян в умови адаптації до ринкових методів ведення господарства.

Державним комітетом статистики України було проведено три суцільних обстеження сільських населених пунктів (в 1991, 1996 та 2001 рр.), які дали багатий матеріал для характеристики процесів, що відбувалися там. Станом на 2001 р. система сільського

розселення України була представлена 28 648 населеними пунктами. До початку 2005 р. число сіл зменшилось до 28 585 [14]. Аналіз суто статистичних відомостей за попередні роки створював враження, що сільська поселенська мережа не зазнавала суттєвих змін, оскільки деяке зменшення кількості сіл в окремі роки урівноважувалось їх зростанням в інші. На час проголошення незалежності (1991 р.) в Україні налічувалося 28 884 сільських населених пункти. У 1993 р. відбулося їх зменшення до 28 858, у 1994 р. показник зріс до 28 863, а в 1995, 1996, 1997, 1999 рр. він коливався відповідно — 28 864, 28 838, 28 834, 28 775 сільських поселень [15].

У 1990-ті рр. формування мережі сільських населених пунктів проходило під впливом економічних, соціальних, демографічних, екологічних чинників. У результаті їх дії в сільській місцевості України відбувалися паралельно два процеси: з одного боку, адміністративний облік поповнювався новими одиницями (поселеннями), а з іншого — чимало поселень де-факто і де-юре припиняли своє існування. Протягом 1989–1998 рр. в Україні було взято на облік 68 нових сільських поселень. Позитивним моментом стала поява новоутворених населених пунктів. Так, у 1993 р. в Бахчисарай-ському районі АР Крим у зв'язку з поверненням сюди раніше депортованих кримських татар з'явилося с. Ходжа Сала. У 1995 р. у Сімферопольському районі взято на облік селище Айвакан. Унаслідок переселення сільських жителів із зони радіаційного зараження у 1998 р. в Красилівському районі Хмельницької області з'явилося с. Юзіно, в Андрусівському та Лугинському районах Житомирської області — селище Новоів-ницьке та с. Станційне.

В Україні на середину 1990-х рр. налічувалось понад 9750 малих сільських поселень (третини всіх сільських населених пунктів України) до 200 жителів кожне. У них проживало понад 970 тис. осіб, що складало майже 6 % загальної кількості сільського населення. Найгірше те, що 84 % усіх малих сіл — це так звані вмираючі села: безлюдні, ті, що прийшли в занепад та з поганим демографічним фоном. Найбільше малих сіл у Сумській (57,5 % загальної кількості сіл області), Харківській (52,8), Дніпропетровській (48,3), Полтавській (47,6), Чернігівській (47,1), Кірово-градській (44,3), Запорізькій (43,3), Донецькій (43,2), Луганській (42,8), Миколаївській (40,4) і Житомирській (39,3 %) областях, їх мешканці — переважно люди пенсійного і передпенсійного віку [16]. Тут практично відсутні об'єкти виробничого та культурно-побутового призначення. Наприклад, мінімальний набір таких об'єктів повсякденного обслуговування, як школа, клуб, фельдшерсько-акушерський пункт, магазин мали трохи більше ніж 400 малих сіл. Тому селяни користувалися послугами в сусідніх населених пунктах, однак ця справа ускладнювалась незадовільним станом сільських доріг. Практично всі житлові будинки в малих селах не мали інженерного обладнання, більше третини будинків були дерев'яними, а кожен п'ятий – вкритий солом'яно.

Чверть сільських поселень України належала до середніх (до 500 жителів). У них проживало понад 2,4 млн. мешканців, або 14 % усього сільського населення. Найбільш чисельною була категорія великих сіл — 40 % від загальної кількості сільських поселень України, саме в них проживала понад 80 % селян (понад 500 осіб), а більше половини з них — у багатолюдних поселеннях (середня кількість мешканців коливалась в межах 1100—1600 осіб). У Чернівецькій, Закарпатській, Івано-Франківській областях у багатолюдних селах проживає від 77 % до 84 % сільського населення. У найдрібніших поселеннях проживав кожен двадцятий мешканець села.

Протягом 1990-х рр. сформувались стійкі тенденції щодо змін в структурному складі сільських населених пунктів. Спостерігалось збільшення частки малолюдних поселень, найдрібніші серед яких відмирили, а в минулому багатолюдні села, втрачаючи своє населення, переходили до розряду дрібних. За період 1989–2000 рр. кількість малолюдних поселень (до 50 осіб) зросла по Україні на 13,2 % і становила 3,7 тис. од. (найінтенсивніше цей процес відбувався в Житомирській, Полтавській, Київській і Харківській областях). Натомість кількість великих сіл (понад 500 осіб) зменшилась за досліджуваний період на 5,4 % і становила 10,6 тис. [17].

Впродовж 1990-х рр. середній показник залюдненості сільських поселень України скоротився з 589 осіб у 1990 р. до 559 у 1999 р. Так само відчутним був діапазон середньої залюдненості українського села. Якщо середньостатистичне село в Сумській чи Чернігівській областях налічувало відповідно по 317 та 362 мешканця, то на Закарпатті та Буковині цей показник складав відповідно 1357 та 1347 мешканців.

Науковці вказують на безпосередній причинно-наслідковий зв'язок між подрібненням сільської поселенської мережі та демографічною кризою. З одного боку, подрібнення поселенської мережі стало логічним наслідком негативних демографічних процесів, що спустошують село. А з іншого — саме подрібнення сіл певною мірою викликало і стимулювало поглиблення демографічної кризи.

Велика кількість вимираючих та тих, що приходили в занепад, поселень дала підстави фахівцям говорити про існування цілих районів демографічної та поселенської кризи. До останньої групи зараховувались сільські райони, в яких частка зазначених вище поселень досягла 40 % і більше. Найгірше те, що це явище постійно прогресувало. Якщо в 1991 р. таких районів було 112, то на середину 1990-х рр. в Україні їх налічувалося вже понад 120 [18], а на початок 2001 р. — 135, де проживала чверть сільського населення України. У Сумській та Чернігівській областях усі сільські райони охоплені зазначеною кризою. Водночас проблема обминула Крим та ще 9 областей, переважно Західного регіону країни.

Сільське розселення України на зламі ХХ – ХХІ століть мало суттєві регіональні відмінності. Так, якщо поселенська мережа Чернівецької, Закарпатської, Івано-Франківської областей охарактеризувалась як крупно-поселення (частка сіл з населенням понад 1 тис. осіб тут найбільша в Україні і становить відповідно 54, 48 і 43 %), то на Поділлі переважали середні села, а в Житомирській та Чернігівській областях в малих селах проживало майже вдвічі більше населення (10 %), ніж в середньому по Україні для дрібних сіл. На Сході України дрібносельність поєднувалась із низькою щільністю населених пунктів. На початок 2001 р. в Донецькій області з 1916 сіл 45 % склали малі (до 200 мешканців) поселення. Майже стільки ж малих сіл було на Миколаївщині – 43 %, а на Луганщині кожне п'яте серед малих сіл налічувало менше 50 мешканців. Спільною для всіх регіонів стала лише тенденція подрібнення сільської поселенської мережі, викликана, головним чином, депопуляцією та міграційними процесами [19].

Отже, впродовж 1990-х років суспільні зміни, що відбувалися в Україні, викликали глибокі трансформації в соціальному середовищі селянства. Сільська поселенська мережа України продовжувала зазнавати руйнації. Руйнувалась не просто поселенська інфраструктура, сільське середовище, зазнавала незворотних втрат історико-архітектурна спадщина України, адже налічувалося понад 700 сіл, які мали цінні історичні об'єкти. Крім того, що вдалося дещо зрушити в позитивний бік його психологічні настанови та робились спроби розвитку почуття господаря, у демографії села відбувались глибокі кризові явища. Тривало скорочення населення українських сіл. В минулому багатолюдні села перетворювались на дрібні поселення зі спорожнілими оселями, де родючі землі заростали бур'янами.

1. Історія українського селянства. – К.: Наукова думка, 2006. – Т. 2. – С. 546.
2. Стахневич А. Становлення і функції сім'ї // Демографічні процеси в сучасній Україні. — К., 1998. — С. 36.
3. Живора С. Демографічна ситуація в сучасному українському селі // Демографічні процеси в сучасній Україні. — К., 1998. — С. 41-42.
4. Кучно І. Загинув від наїзду трактора ... // День. — 1996, 11 жовтня.
5. Нагорна Л. Як здоров'я, хліборобе ? // Український світ. — 1993. — № 12. — С. 47-48.
6. Історія українського селянства. – Т. 2. – С. 550.
7. Живора С. Вказана праця. — С. 38-39.
8. Кириленко І.Г., Бойко М.Ф. Кадрове забезпечення АПК — важлива складова аграрних реформ // Економіка АПК. — 2004. — № 11. — С. 12.
9. Історія українського селянства. – Т. 2. – С. 553.
10. Негребецька І. Дзвонить літо в Косові // Урядовий кур'єр. — 1999, 21 серпня.

11. Яновський С. Гончарі повертаються в села // Сільське життя. — 1995, 28 грудня.
12. Поточний архів Міністерства агропромислового комплексу України. Управління кадрами у сільському господарстві. Довідка «Керівні кадри і спеціалісти у аграрному секторі». — 1997. — Грудень.
13. Історія українського селянства. — Т. 2. — 554 с.
14. Україна в цифрах у 2004 р.: Статист. довідник. — К., 2005. — С. 21.
15. Максимюк О.П. Подолати ілюзію стабільності поселенської мережі України // Економіка АПК. — 1999. — № 3. — С. 86.
16. Косенко В.М., Гудзинський С.О. Відродження хутірських і малих поселень // Економіка АПК. — 1995. — № 7. — С. 79.
17. Орлатий М. та ін. Розвиток сільського адміністративного району: досвід, проблеми // Вісник УАДУ. — 2003. — № 1. — С. 289.
18. Шепотько Л. та ін. Село: сучасна політика і стратегія розвитку. — К., 1997. — С. 35-37.
19. Сільський сектор України на рубежі тисячоліть. — Т. 2. Соціальні ресурси сільських територій / Л.О. Шепотько та ін. — К., 2003. — С. 175-440.

References

1. Istoriiia ukrainskoho selianstva. — K.: Naukova dumka, 2006. — T. 2. — S. 546.
2. Stakhnevych A. Stanovlennia i funktsii sim'i // Demohrafichni protsesy v suchasni Ukraini. — K., 1998. — S. 36.
3. Zhyvora S. Demohrafichna sytuatsiia v suchasnomu ukrainskomu seli // Demohrafichni protsesy v suchasni Ukraini. — K., 1998. — S. 41-42.
4. Kuchno I. Zahynuv vid naizdu traktora ... // Den. — 1996, 11 zhovtnia.
5. Nahorna L. Yak zdorovia, khliborobe ? // Ukrainskyi svit. — 1993. — № 12. — S. 47-48.
6. Istoriiia ukrainskoho selianstva. — T. 2. — S. 550.
7. Zhyvora S. Vkazana pratsia. — S. 38-39.
8. Kyrylenko I.G., Boiko M.F. Kadrove zabezpechennia APK — vazhlyva skladova ahrarnykh reform // Ekonomika APK. — 2004. — № 11. — S. 12.
9. Istoriiia ukrainskoho selianstva. — T. 2. — S. 553.
10. Nehrebetska I. Dzvonyt lito v Kosovi // Uriadovi kurier. — 1999, 21 serpnia.
11. Yanovskii S. Honchary povertaiuttsia v sela // Silske zhyttia. — 1995, 28 hrudnia.
12. Potochnyi arkhiv Ministerstva ahropromysloвого комплексу Ukrainy. Upravlinnia kadramy u silskomu hospodarstvi. Dovidka «Kerivni kadry i spetsialisty u ahrarnomu sektori». — 1997. — Hruden.
13. Istoriiia ukrainskoho selianstva. — T. 2. — 554 s.
14. Ukraina v tsyfrach u 2004 r.: Statyst. dovidnyk. — K., 2005. — S. 21.
15. Maksymiuk O.P. Podolaty iliuziiu stabilnosti poselenskoї merezhi Ukrainy // Ekonomika APK. — 1999. — № 3. — S. 86.
16. Kosenko V.M., Gudzynskiy S.O. Vidrozhennia hutirskych i malych poselen // Ekonomika APK. — 1995. — № 7. — S. 79.
17. Orlyati M. ta in. Rozvytok silskoho administratyvnoho raionu: dosvid, problemy // Visnyk UADU. — 2003. — № 1. — S. 289.
18. Shepotko L. ta in. Selo: suchasna polityka i stratehiia rozvytku. — K., 1997. — S. 35-37.
19. Silskiy sektor Ukrainy na rubezhi tysiacholit. — T. 2. Sotsialni resursy silskykh terytorii / L.O. Shepotko ta in. — K., 2003. — S. 175-440.

Хвист В.А.

Социально-демографические трансформации украинского села (1990-е – начало XXI в.)

Автором раскрыты особенности и реальное состояние демографической ситуации в современном украинском селе. Проанализированы особенности естественного движения жителей сел, поселков, небольших городов, его влияние на состав трудоспособных и их занятость. Подчеркивается, что в демографии села происходили глубокие кризисные явления. Продолжалось сокращение населения украинских сел; продолжала испытывать разрушения сельская поселенческая сеть Украины. Разрушалась не просто поселенческая инфраструктура, сельская среда, испытывала необратимых потерь историко-архитектурное наследие Украины.

Ключевые слова: демографическая ситуация, естественный прирост, сокращение населения, сельская поселенческая сеть, украинское крестьянство.

Hvist V.A.

Socially-demographic transformations the the ukrainian village (1990 – beginning XXI century).

The author of the features and the real state of the demographic situation in the Ukrainian village. Peculiarities of the natural movement of residents of villages, small towns, its influence on the composition of working age and employment. It is emphasized that during the 1990s the social changes that took place in Ukraine, caused a

profound transformation in the social environment of the peasantry. Rural settlement network Ukraine continued to suffer destruction. Destroyed not just a Settlement infrastructure, rural environment, suffered irreversible loss of historical and architectural heritage of Ukraine, because there were over 700 villages that have valuable historical objects. In addition to being able to move slightly to the positive side of his psychological guidance and Attempts of sense of ownership in the demography of the village took place deep crisis. Continued reduction in the population of Ukrainian villages. In the past, crowded villages grew into small village with deserted dwellings where fertile land overgrown with weeds.

Keywords: *demographic situation, natural motion, reduction of population, rural settler network, Ukrainian peasantry.*